

дійсно в Москві є Союз циган і якщо є, прохати його зайнятися циганами, які є в Кам'янецькій, Одеській та інших округах і повідомити про це НКВС»²⁸.

Отже, можна зробити висновок, що спроба створити Всесоюзну циганську громадську організацію з уповноваженими на місцях, яка б узяла на себе функцію розв'язання циганського питання шляхом їхнього переселення, припинення кочівлі, організації виробничих артілей, подолання неписьменності тощо, з об'єктивних та суб'єктивних причин виявилася невдалою. Цю функцію остаточно перейняла на себе держава, але потрібно пам'ятати, що вирішувала вона виключно власні завдання; зміни, навіть позитивні, часто мали «косметичний» характер, відбувалися «зверху», адміністративним шляхом, без врахування думок, психології, світосприйняття, а часто навіть і участі, циган, що призводить до того, що ромське питання залишилося невирішеним.

References

- Ivashchenko, V. (2011). *Tsyganskie sudby*. Rostov-na-Donu: Donizdat. [in Russian].
- Bessonov, N., & Demeter, N. (2000). *Istoriya tsygan*. Voronezh. [in Russian]. from <http://gypsy-life.net/history17.htm>
- Marushiakova, Ye., & Popov, V. (2012). *Tsigani v iztochna Yevropa*. Sofiya: Paradigma. [in Bulgarian].
- Bril, M., & Popova, Ye. (1932). Tsygane v Soyuze SSR. *Sovetskoe stroitelstvo – Soviet construction*, 2, 137. [in Russian].
- Druts, Ye. Tsygane: otkrytyy vzglyad na problemu. *Aziya i Afrika – Asia and Africa*. 1990, 4. [in Russian]. from http://www.niworld.ru/Statei/druts/cigane_2.htm
- TsDAVO (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vлады ta upravlinnya Ukrainy – the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine). Fond 413 «Tsentralna komisiia natsionalnykh menshynstv pry VUTsVK, m. Kharkiv 1924–1932 gg.», description 1, cases: 4, 346; description 2, cases: 5, 7, 9.

УДК 94(47) «192-»394

КОМПЕТЕНЦІ І ФУНКЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ СПРИЯННЯ ВЧЕНИМ ПРИ РНК УСРР У 1920-ті рр.*

Коляструк Ольга

*(Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського)*

У статті розкрито діяльність Всеукраїнського комітету сприяння ученим у 1920-ті рр. Він був організований при радянському уряді УСРР як тимчасовий орган для офіційної підтримки інтелігенції в екстремальних умовах післявоєнної розрухи і демонтажу традиційних соціальних структур. Утім головним завданням Комітету було встановлення контролю над інтелігенцією, її підпорядкування новій владі і примус до співпраці з нею.

Регулятивні функції покладались на Експертну кваліфікаційну комісію, яка поділяла працівників розумової і творчої праці на розряди, за якими визначалися тарифи заробітної платні,

²⁸ ЦДАВО. Фонд 413, оп. 1, справа 4, арк. 165.

академічні харчові пайки, грошові допомоги. Кваліфікаційні списки не були сталими, підлягали періодичному перегляду, тому вчені мали постійно підтверджувати свою лояльність до влади і готовність працювати на користь радянської держави.

Житлово-комунальна комісія опікувалася матеріально-побутовими умовами праці та проживання, встановлювала пільги на отримання житла і контролювала його ущільнення. Надання необхідної медичної допомоги та послуг оздоровлення і відпочинку залежало від рішень комісії з курортно-санаторного лікування. Комітет клопотався перед наркоматом соціального забезпечення про призначення або підтвердження пенсій. Дореволюційні звання, заслуги скасовувалися. Для старої інтелігенції пенсійне забезпечення перетворилось на спосіб її соціального приниження.

Всеукраїнський комітет сприяння ученим не був самостійним, а повністю наслідував форми організації і діяльності Московської Центральної комісії покращення побуту учених. Діяльність ВУКСУ у 1920-ті рр. значною мірою відображає процес становлення системи відносин між владою та інтелігенцією, вона відбиває, з одного боку, вироблення і перевірку стратегічного курсу цих стосунків, а з іншого – віддзеркалює його тактичне корегування по мірі соціальної адаптації інтелігенції в нових владних умовах і покращення її матеріально-побутового становища.

Ключові слова: інтелігенція, Всеукраїнський комітет сприяння ученим, соціальний захист, соціальний контроль, Експертна кваліфікаційна комісія, пенсійне забезпечення.

The competences and functions of the All-Ukrainian Committee for favouring scientists in the CPC of the Ukrainian SSR in the 1920's

Kolyastruk Olha

(Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky)

The article discloses the activities of the All-Ukrainian Committee for favouring scientists in the 1920's. It was organized under the Soviet government of the Ukrainian SSR as a temporary organ for the official support of the intelligentsia under extreme conditions of the postwar period of devastation and dismantling of traditional social structures. However, the main task of the Committee was to establish control over the intelligentsia, their subordination to the new government and forcing to cooperate with them. Regulatory functions were committed to the Expert Qualification Commission, which divided the employees of mental and creative work into grades that determined wage rates, academic food soldering, financial support. Qualification lists were not permanent, they were subject to periodic review, therefore, scientists had to constantly confirm their loyalty to the authorities and readiness to work in favour of the Soviet state.

The Housing and Communal Commission took care of the material and living conditions of labour and residence, set privileges for housing and controlled its tightening. The provision of necessary health care and health and recreation services depended on decisions of the Sanatorium Treatment Commission. The Committee took trouble to request the People's Commissariat of Social Security on the appointment or confirmation of pensions. Pre-revolutionary titles, merits were cancelled. For the old intelligentsia, retirement provision became a way of their social humiliation.

The All-Ukrainian Committee for Favouring Scientist was not independent, but completely imitated (copied) the forms of organization and activities of the Moscow Central Commission for the Improvement of the Everyday Life of Scientists. The activities of the All-Ukrainian Committee for Favouring Scientists in the 1920's largely reflect the process of establishing a system of relations between the authorities and the intelligentsia; it reflects, on the one hand, the development and verification of the strategic course of these relations, and on the other, mirrors its tactical adjustment as social adaptation of the intelligentsia to the new conditions of governing and the improvement of their financial and living conditions went on.

Key words: intelligentsia, All-Ukrainian Committee for Favouring Scientists, social protection, social control, Expert Qualification Commission, pension provision.

* Вперше у скороченому вигляді стаття була надрукована: Коляструк О. А. Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим у 20-ті рр. XX ст. // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2008. – Вип. 13. – С. 97–111.

Компетенции и функции Всеукраинского комитета содействия ученым при СНК УССР в 1920-е гг.

Коляструк Ольга

*(Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского)*

В статье показана роль Всеукраинского комитета содействия ученым в 1920-е гг. Он был организован при советском правительстве УССР как временный орган для официальной поддержки интеллигенции в экстремальных условиях послевоенной разрухи и демонтажа традиционных социальных структур. Но главной задачей Комитета было установление контроля над интеллигенцией, ее подчинение новой власти и принуждение ее к сотрудничеству с ней.

Регулирующие функции были возложены на Экспертную комиссию, которая разделила работников умственного и творческого труда на разряды, в соответствии с которыми определялись тарифы заработной платы, академические продовольственные пайки, денежные вознаграждения. Квалификационные списки были не постоянными, периодически пересматривались, ввиду чего ученые обязаны были подтверждать свою лояльность к власти и выказывать готовность трудиться в пользу советского государства.

Жилищно-коммунальная комиссия заботилась о материально-бытовых условиях труда и проживания, устанавливала льготы при получении жилья и контролировала его уплотнение. Оказание необходимой медицинской помощи и предоставление услуг отдыха зависело от комиссии по курортно-санаторному лечению.

Комитет ходатайствовал перед наркоматом социального обеспечения о назначении пенсий. Дореволюционные звания и заслуги ликвидировались. Для старой интеллигенции пенсионное обеспечение превратилось в способ ее социального унижения.

Всеукраинский комитет содействия ученым не был самостоятельным, а полностью копировал формы организации и деятельности Московской Центральной комиссии улучшения быта ученых. Деятельность ВУКСУ в 1920-е гг. отражает процесс становления системы отношений между властью и интеллигенцией, она отражает, с одной стороны, выработку и проверку стратегического курса этих отношений, а с другой – показывает его тактическую корректировку по мере социальной адаптации интеллигенции к новым властным условиям и улучшения ее материально-бытового положения.

Ключевые слова: интеллигенция, Всеукраинский комитет содействия ученым, социальная защита, социальный контроль, Экспертная квалификационная комиссия, пенсионное обеспечение.

Доля національної інтелігенції за роки радянської влади останнім часом привернула увагу багатьох українських учених. Спочатку її розглядали переважно крізь призму репресивних заходів режиму, потім дослідники зосередились на вивченні її професійно-фахових складових – вже достатньо ґрунтовно показана історія освітянської й академічної інтелігенції, літературно-мистецької, інженерно-технічної, духівництва, з'явилися розвідки про медично-лікарську та військову інтелігенцію. Значне місце в останніх дослідженнях відведено розкриттю матеріально-побутових умов життя і професійної діяльності. Водночас науковці згадують про заходи влади по виправленню злиденного становища працівників розумової і творчої галузей, зокрема крізь призму аналізу дій Комітету сприяння вченим. Утім спеціального дослідження, присвяченого Всеукраїнському комітету сприяння вченим (ВУКСУ), поки що не здійснено. Отже, об'єктом характеристики у нашій статті є початковий етап діяльності ВУКСУ, що охоплює 20-і рр. ХХ ст.

Комітет був створений на підставі спеціального «Положення про Всеукраїнський комітет сприяння вченим»¹, ухваленого РНК УСРР 31 жовтня 1921 р., яке було розроблене для реалізації раніше прийнятих урядом декретів «Про поліпшення стану вчених, спеціалістів і заслужених працівників науки та мистецтва» (від 31 серпня 1920 р.) та «Про покращення побуту наукових працівників» (від 30 серпня 1921 р.).

Компетенція ВУКСУ, відповідно до цього положення і декретів, полягала, по-перше, в обліку і кваліфікації наукових працівників; по-друге, у підвищенні матеріального рівня наукових працівників шляхом видачі їм додаткового академічного забезпечення (продуктового і грошового); по-третє, у преміюванні наукових, науково-навчальних і науково-популярних праць; по-четверте, у виробленні і запровадженні в життя заходів з покращення житлових умов науковців; по-п'яте, у сприянні пенсійного забезпечення. Здійснення запланованих заходів мотивувалось необхідністю найкращого використання наукових сил країни для відбудови господарства.

ВУКСУ, як і ЦЕКУБУ (Центральна комісія покращення побуту вчених) в радянській Росії, виник як екстраординарний орган з підтримки наукового і творчого потенціалу країни в умовах повоєнної розрухи і післяреволюційної реорганізації умов життя і діяльності інтелектуально-творчих працівників. «Збереження наукових сил і особливо цінних працівників науки, мистецтва і літератури, потрібних для соціалістичного будівництва, для розвитку народного господарства і культури, а також для найбільш дієвого забезпечення потреб робітничо-селянської оборони»² визнавалось державною необхідністю.

Комітет сприяння вченим був створений при РНК УСРР і складався, відповідно, з осіб, персонально призначених Раднаркомом, на них покладалась персональна і відомча відповідальність. У такий спосіб забезпечувалась необхідна узгодженість роботи Комітету, з одного боку, з центральними органами, безпосередньо зацікавленими у справі допомоги науковим працівникам, якими були наркомати освіти, охорони здоров'я, з іншого боку, з «Робосом», «Робмисом» і наркоматами, які мали реалізовувати державну допомогу (наркомати продовольства, соціального забезпечення, житло-комунального господарства). До складу комітету з правом дорадчо-консультативного голосу були введені також представники науки, освіти, мистецтва. Очолив ВУКСУ Д. Мануїльський. Почесним головою комітету було обрано В. Короленка. До бюро ВУКСУ увійшли Г. Гринько, В. Затонський, М. Зотін, М. Долинко, С. Семковський, Д. Багалій, І. Кавалеров, О. Алов³.

Організований у такий спосіб Комітет мав право входження до Раднаркому УСРР з матеріально-побутових питань життєдіяльності наукових працівників, готував і проводив через РНК заходи, спрямовані на їх поліпшення і, насамкінець, безпосередньо їх здійснював, реалізуючи державну допомогу. Види цієї допомоги – продовольче забезпечення у вигляді академічного пайка, грошове академічне забезпечення, що видавалось щомісяця по твердих ставках, лікування наукових

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі: ЦДАВО України). Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7.

² ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 4.

³ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7.

працівників у спеціально відкритих санаторіях і будинках відпочинку і, нарешті, захист житлових прав науковців.

Водночас інший напрям діяльності Комітету складала заходи, спрямовані на культурне об'єднання діячів науки і мистецтва з метою встановлення контролю над діяльністю інтелектуальних і творчих працівників, з'ясування їх настроїв, нівелювання в їхньому колі альтернативних поглядів на майбутнє країни, усунення ідейних опонентів. ВУКСУ мав сприяти владі в її політиці використання інтелігенції для реалізації її програм і планів. Створювані у цей час Будинки вчених, творчі клуби, лекторії мали виконувати, передусім, організаційну функцію по гуртуванню інтелігенції під контролем владних органів та інститутів.

Таким чином, основою всієї діяльності ВУКСУ було поєднання заходів радянської влади, що надавала грошові та матеріальні фонди і правову охорону, з самодіяльністю самих наукових і творчих працівників.

Механізмом реалізації такої програми був апарат ВУКСУ, що складався з Експертної кваліфікаційної комісії та Управління справами. При останньому діяли постійні спеціальні комісії з питань 1) курортно-санаторного лікування і організації відпочинку; 2) пенсійного забезпечення і соціальної підтримки; 3) з житлово-комунальних проблем; 4) заохочення та преміювання; 5) зв'язків з відділеннями і уповноваженими на місцях; 6) зв'язків із закордонними науковими закладами і товариствами. Діяли також тимчасово створювані комісії (наприклад, ювілейні). ВУКСУ мав своє господарське управління і бухгалтерію.

Місцеві відділення Комітету створювались у великих містах з розвинутою науково-освітньою, художньо-мистецькою інфраструктурою, вони діяли при виконках і включали до свого складу представників місцевих органів влади, профспілок і вищих навчальних закладів. У малих містах Комітет мав своїх уповноважених.

Початково передбачалось, що Комітет сприяння вченим – орган тимчасовий і діятиме лише в екстремальних умовах, поки не нормалізується життя і трудова діяльність науковців, освітян, художньої інтелігенції. М. Семашко в грудні 1922 р. писав: *«Поза сумнівом, такі «ударні» спеціальні організації мають тимчасове призначення: привернути спеціальну увагу до цієї галузі справ, висунути це завдання як «ударне», налагодити низку практичних заходів у цьому напрямку. Поза сумнівом, настане момент, коли не буде необхідності у цьому надзвичайному органі, коли ті ж завдання будуть виконуватися звичним, «нормальним» шляхом»*⁴.

Вже наприкінці 1923 р. – на початку 1924 р., коли за умов непу становище вчених поступово стабілізувалось, РНК УСРР неодноразово ставив питання про припинення діяльності ВУКСУ з 1925 р. Але кінцеве рішення щодо ліквідації ВУКСУ так і не було ухвалене. Пролонгація дії Комітету мотивована тим, що він на цей час став головною сполучною ланкою у взаєминах влади з інтелігенцією, був випробуваним регулятивним інститутом і налагодив необхідну на той час систему контролю над нею. ВУКСУ діяв до 1938 р., з часом його повноваження змінювалися, у колі його функцій головними ставали наглядові, контролюючі і навіть репресивні.

⁴ Семашко Н. Итоги прошлого и задачи будущего // Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. – М., 1922. – С. 14.

Діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим за весь час його дії можна належним чином простежити на підставі документів, що відклалися у ЦДАВО України, у фонді 331 – Уповноваженого Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УРСР.

У перший рік діяльності ВУКСУ, за приблизними підрахунками на підставі наявних документів, було проведено 51 засідання бюро ВУКСУ, на яких розглянуто понад 600 питань, близько чверті з них склали питання принципового, постановочного і організаційного характеру, решта – питання поточної практичної роботи.

Аналіз декретів, указів, відповідних директивних розпоряджень та інструкцій й інших документів дає можливість зробити висновок, що держава від самого початку формування відносин з інтелігенцією виходила насамперед з власного інтересу, а не з гуманістичних засад опікування нею. Створення спеціального органу допомоги інтелігенції було вимушеним кроком з боку влади. Науковці і митці безпосередньо не виробляли матеріальних благ, їх розумова, інтелектуальна і творча праця не прирівнювалась до фізичних зусиль робітників і селян по створенню матеріальної продукції. Інтелігенти належали до представників буржуазної верстви, які завдяки своїй освіченості і здібностям зосередились на розумовій праці, і порівняно з міськими й сільськими трудівниками не вважались цінними і корисними працівниками в пролетарській державі. Допомога інтелігенції надавалась тому, що без її спеціальних фахових знань і практичного досвіду нова держава була не в змозі розв'язати завдання відбудови і налагодження економіки і культури, оскільки своїх спеціалістів ще не виростила. Більшовики потребували послуг освічених людей, а ті, в свою чергу, не мали особливого вибору, якщо вони хотіли зберегти свої життя. Насправді, це було досить «неспокійне співіснування»⁵. Така допомога була надана й тому, що інтелігенція мала щільні контакти з громадськістю та науковими інститутами країн Європи, свідчила про реальний стан справ у країні у листах до родичів, близьких, друзів, що емігрували. Це викликало негативний резонанс і шкодило авторитету влади. З огляду на це, більшовики мусили змінити своє ставлення до інтелігенції. Визнавши необхідність допомоги працівникам розумової і творчої праці, держава розглядала її як своєрідний аванс інтелігентам за їх внесок у загальнонародну справу.

Більшовицьке керівництво, звертаючись по допомогу до «старих» спеціалістів, водночас мало на меті «перевиховати» їх, точніше приборкати, позбавити самостійності і тримати у залежності. Інтелігенцію прийняли як неминуче зло, її не залишали в спокої впродовж всього десятиліття, та й органи безпеки забезпечували пильний контроль. В. Ленін у 1921 р., позуючи художнику-портретисту Ю. Анненкову, відверто просторікував: *«Взагалі, до інтелігенції, як Ви, напевне, знаєте, я великої симпатії не маю, і наше гасло «ліквідувати неписьменність» зовсім не слід тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції. Ліквідувати неписьменність слід лише для того, щоб кожен селянин, кожен робітник міг читати наші накази, звернення. Мета – цілком практична. Тільки і всього»*⁶.

⁵ Вихавайнен Т. Внутренний враг: борьба с мешанством как моральная миссия русской интеллигенции. – СПб., 2004. – С. 147.

⁶ Анненков Ю. П. Дневники моих встреч. Цикл трагедий. – Т. 1. – М., 1991. – С. 270.

В умовах так званої диктатури пролетаріату діяли суворі анкетні обмеження для усіх, хто не міг засвідчити своє робітничо-селянське походження. Інтелігенція разом із заможними селянами, підприємцями, торговцями, яким дозволялася діяльність, потрапляла до розряду «позбавленців», тобто громадян, позбавлених політичних прав. Для інтелігенції діяли різноманітні обмеження в правах: право посідати певні посади, здобувати вищу освіту і т. д. Заборонялась також і громадська діяльність поза межами партій. Інтелігенції було відмовлено в політичному довір'ї. Політичні партії, з якими вона співпрацювала, були розгромлені, а до партії більшовиків доступ їй був закритий. На морально-психологічному стані багатьох представників інтелігенції тяжко позначилося різке погіршення матеріального становища. Звикнувши до певного життєвого стандарту, вони внаслідок розрухи, різних реквізицій, часто були позбавлені будь-яких засобів до існування⁷.

Наріжний для нової влади принцип класової ієрархії залишався дороговказним навіть за обставин необхідності. Надаючи вимушену підтримку освітянській інтелігенції, влада в числі першорядних об'єктів своєї турботи виділяла створені нею робітничі факультети. Так, 1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про матеріальне становище робітфаків», яка передбачала: *«Запропонувати НКПроду видачу продовольчого постачання для робфаків проводити в першу чергу нарівні з Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робітфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою і твердою розцінкою... Наркомосу відпускати в першу чергу робфакам належне грошове утримання, підручники і прилади»*⁸.

Обов'язок визначити вартісний статус науковців і відповідну міру допомоги їм був покладений на Експертну кваліфікаційну комісію при ВУКСУ, склад якої був затверджений постановою Раднаркому від 21 лютого 1922 р. Її діяльність скеровувалася головною директивою РНК по відношенню до вчених: надавати матеріальну підтримку вченим з огляду на корисність для держави їхньої поточної наукової діяльності. Належно забезпечити вчених взагалі, безвідносно до їхньої наукової продуктивності для держави, радянська влада ніколи не мала на меті⁹.

У положенні про Експертну комісію вказувалося, що всіх потребуючих вчених і митців держава не може однаково задовольнити та й не бачить у цьому нагальної необхідності, їх матеріальний статус визначатиме корисність їхньої праці для молодої держави. З таких позицій кваліфікаційні експерти й мали визначити категорії науковців. Але за умов матеріальної скрути наукова продуктивність учених настільки знизилася, що судити про вартість того чи іншого науковця для держави було просто неможливим. Заступник наркома освіти РСФРР М. Покровський з досить цинічним прагматизмом розмірковував: *«Цілком могло бути, що учений, котрий видавався зовсім «спрацьованим», ні за яких умов не здатен рухати науку вперед, насправді, позбавившись необхідності вести щоденну жорстоку боротьбу за виживання, опиниться ще цілком корисним працівником. ... Без*

⁷ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): у 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 6.

⁸ Культурне будівництво в Українській РСР: у 2-т. – Т. 1. – К., 1960. – С. 137–138.

⁹ Покровский М. Основные принципы работы Экспертной Комиссии // Год работы Центральной Комиссии по улучшению быта ученых при Совете Народных Комиссаров (ЦЕКУБУ). Декабрь 1921 г. – декабрь 1922 г. – М., 1922. – С. 16.

побоювання похибки можна виключити лише тих, хто по очевидній старості і слабкості, міг бути предметом лише соціального забезпечення, але ніяк не академічного»¹⁰.

Отже, на початковому етапі довелося розділити вчених на розряди не за їхньою поточною діяльністю, а за їхньою набутою науковою репутацією. Було запропоновано розділити вчених на п'ять розрядів: I – вчені світового значення і великі представники галузі в УСРР; II – видатні представники різних напрямків в науці; III – самостійні дослідники; IV – викладачі вищої школи зі стажем і вченими ступенями; V – початкуючі вчені. Разом з тим, Експертна кваліфікаційна комісія все одно мала виходити з «державної необхідності» спеціалістів: у першу чергу слід було опікуватися інженерно-технічною та лікарською інтелігенцією, відповідно, їм відводилось найбільше вакансій по забезпеченню; наступними були представники точних і природничих наук; останніми у праві на підтримку були представники суспільних і гуманітарних галузей. Восени 1922 р. в УСРР було ухвалено ввести категорію 0 – «молоді науковці», вони не могли розраховувати на соціальні виплати чи пільги, але підлягали обліку.

До складу Експертної комісії по кваліфікації наукових працівників входили Я. Ряппо (голова) як заступник наркома освіти, О. Алов як голова Центрального бюро секцій наукових працівників (СНП), Д. Синцов, В. Мотич як члени ВУКСУ, Слуцький як член Укрбюро ЦК Профосвіти та Ю. Семковський як представник Народного контролю НКО¹¹.

Впродовж 1922 р. Експертна комісія по кваліфікації наукових працівників засідала близько 40 разів, розглядаючи списки науковців, надані їй з місць, в яких зазначалися спеціалісти різних наукових галузей з пропозицією віднесення їх до тієї чи іншої категорії. Справа ця гальмувалася неакуратним надсиланням і недостатньою повнотою попередніх списків і анкет. Прикметною відмінністю перших реєстрів було те, що в числі супровідних документів надсилалися розлогі автобіографії, повні списки наукових праць, в тому числі й іноземними мовами, вказувалися дипломи, відзнаки і нагороди, йшлося про членство в наукових установах Європи, студіювання і викладання в закордонних університетах, підготовку наукової зміни, участь у міжнародних симпозіумах і конференціях, редагування фахових часописів і наукових видань тощо. З часом таких відомостей стає все менше, а приблизно на середину 20-х рр. весь облік був зведений до уніфікованої анкети, де визначальною ставала позиція «діяльність з 1918 р.».

Початкові кваліфікаційні списки були неповними і недосконалыми, як висловлювались чиновники від науки, в них потрапило багато «ученого шлаку». Місцевим відділенням Комітету було повідомлено, що вони тимчасові і не дають права на гарантоване забезпечення на тривалий час. Зрозуміло, що в умовах розрухи і безладу, справді скласти чітку і безпомилкову картину про науковий і творчий потенціал республіки було нереальним. Вимушена компромісність перших років з часом набрала ознак регулятивної норми: зі списків «випадали» в першу чергу ті, хто уникав активної громадської діяльності, не виявляв схильності до політич-

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 5.

ної та ідейної співпраці з більшовиками, висловлював негативні судження про існуючу владу та її політику.

Ухвалені рішення не відразу набували чинності і виконувалися неакуратно, особливо важким залишалося становище працівників провінції. Для прикладу наведемо листа ректора Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту до ВУКСУ від 15 серпня 1922 р.: *«Впродовж всього минулого року вищі школи міста позбавлені були будь-якої матеріальної підтримки. Утримання за весь минулий рік заплатили у лютому 1922 р. і воно було еквівалентним для найбільш оплачуваних 2–3 фунтам сала. Пайок у минулому році отримували не у повній нормі, нерегулярно. На членів секції нічого не давали. Академперсонал прожив усї свої, накопичені раніше, пожитки. На зиму академперсонал не має теплої одягу, взуття, білизни»*¹². До заяви доданий список академперсоналу з 38 осіб, серед них професори М. М. Федорів, М. Т. Геращенко, А. Е. Малинівський, Є. Д. Сташевський, приват-доценти О. М. Долинський, О. М. Городецький та ін.¹³.

Експертна комісія по кваліфікації наукових працівників на 1923/1924 господарський рік зареєструвала по Україні 3 362 вчених, з них 995 були віднесені до молодих науковців¹⁴. Лише 70 % (2 367 науковців) здобули право на академічний пайок. Категоріальний розподіл не тільки поляризував наукові сили за матеріальним забезпеченням, а й вніс психологічний дискомфорт в їх середовище, оскільки до вищих категорій потрапили не тільки справжні авторитетні вчені, а й владні чиновники, натомість чимало заслужених працівників освіти, науки і мистецтва були свідомо понижені в статусі.

Запроваджене восени 1923 р. додаткове грошове забезпечення отримували, за рішенням Експертної комісії, 1 753 наукових працівники (52,1 %) ¹⁵. У 1924 р. ці виплати були істотно різними для представників різних розрядів: для V – по 50,12 крб (в центрі) і по 30,17 крб (в провінції); для IV – по 28,74 крб, для III – по 17,84 крб, для II – по 16,71, для I – по 15,57 крб¹⁶.

Кваліфікаційні списки підлягали перегляду, не мали сталого характеру, будь-який вчений мав підтверджувати свою лояльність і готовність працювати на користь держави. У першому півріччі 1925 р. було проведено перереєстрацію членів СНП Києва. У рекомендаційному листі пропонувалося виключити з СНП зарахованих «помилково» (з міркувань підтримки академпайком за років тяжкої матеріальної скрути) і тих, хто втратив зв'язок з радянською наукою чи вищою школою. Виключили 52 особи, натомість прийняли нових 55 членів. Таким чином, на 16 червня 1925 р. Київська СНП нараховувала 1 068 осіб (з них 820 – члени «Робосу», 248 – члени інших спілок)¹⁷. Щоб отримувати академічне забезпечення, професор мав виконувати не менше 528 год на рік, а викладач – 792 год¹⁸. Об'єктивно це ускладнювало науково-дослідну працю, відповідно, загрожуючи працівникам вищої школи бути «вичищеним» зі списків через «некорисність».

¹² ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 28.

¹³ Там само. – Арк. 1.

¹⁴ Там само. – Спр. 69. – Арк. 5.

¹⁵ Там само. – Арк. 3.

¹⁶ Там само. – Спр. 148. – Арк. 110, 112, 116, 118.

¹⁷ Там само. – Спр. 188. – Арк. 1–1 зв.

¹⁸ Там само. – Спр. 257. – Арк. 35.

По Україні на 1 жовтня 1926 р. по ВУКСУ зареєстровано 3 020 наукових працівників, з них 1 154 – у Харкові, 915 – у Києві, 572 – в Одесі, 153 – у Дніпропетровську, 36 – у Кам'янці-Подільському, 34 – у Житомирі, 28 – у Чернігові, 27 – у Полтаві, 25 – у Вінниці, 19 – у Миколаєві, 18 – у Херсоні, 16 – у Ніжині, 12 – у Сталіно, 11 – у Луганську¹⁹. Хоча насправді це число не відповідало дійсній кількості наукових працівників в Україні.

27 лютого 1927 р. набула чинності нова інструкція про реєстрацію наукових працівників. За нею п'ятирозрядний поділ замінювався на трирозрядний: до I категорії – нижчої – були віднесені початкуючі вчені (колишні 0 і I категорії), до II – основної – наукові працівники і стажисти (колишні II і III категорії), до III – вищої – висококваліфіковані спеціалісти (колишні IV і V категорії)²⁰. Перереєстрації підлягали не тільки вчені, що викладали у вищій школі, але й ті, що працювали самостійно або при науково-дослідних кафедрах. Знову було категорично застережено враховувати «корисність даної особи для республіки в сучасному і минулому»²¹. Відтепер правом на додаткове академзабезпечення користувались зареєстровані в ВУКСУ науковці лише III вищої категорії, іншим його видавали як виняток. За новою інструкцією враховувався рівень платні. Так, вченим-одинакам, що мали зарплату 150 крб і більше, у додатковому забезпеченні відмовляти. Для сімейних враховували й кількість утриманців. Сімейні могли сподіватись на додаткові видатки, коли при одному утриманці їхня зарплата не перевищувала 200 крб, при двох – 250 крб, при трьох – 300 крб, при чотирьох і більше – 350 крб. Додаткове забезпечення втратили пенсіонери²².

При ВУКСУ була створена комісія по преміюванню, до її складу ввійшли: від ВУАН – Д. Багалій (голова) і академік А. Нікольський, від наукового комітету НКО – І. Красуський та І. Кавалеров, від НКО – М. Зотін, від НКЗ – А. Фінкельштейн, від ВРНГ – Є. Форафопов, від Артемівського університету – Б. Рохкин, від СНП Харкова – професор О. Алов²³.

Преміювання для держави було засобом заохочення доцільної праці, для вчених – істотною підтримкою до куцого бюджету. Наприклад, вінницький професор геології М. Безбородько, маючи гостру необхідність в коштах для лікування важко хворої дружини, здійснив самотужки наукову розвідку корисних копалин краю, його праця «Корисні копалини Тульчинського і Гайсинського округів Подільської губернії» отримала відзнаку від ВУКСУ²⁴. Всесвітньо відомий кліматолог професор Л. Данилов, позбавлений через реквізиції майна наукової бібліотеки, прикутий до інвалідного візка, продовжував свої наукові спостереження і досліди; його праця про коливання температурного режиму південного регіону України була відзначена спеціальною премією в 1927 р.²⁵.

Соціальні виплати нерідко здійснювались без належного врахування стану потребуючих. У зверненні Музичного товариства ім. М. Леонтовича до ВУКСУ

¹⁹ Там само. – Спр. 253. – Арк. 8.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12.

²¹ Там само. – Арк. 15.

²² Там само. – Арк. 10.

²³ Там само. – Спр. 68. – Арк. 3, 4.

²⁴ Там само. – Спр. 86. – Арк. 1–2.

²⁵ Там само. – Спр. 148. – Арк. 110.

15 липня 1922 р. йдеться, наприклад: «ВУКСУ призначив щомісяця видавати допомогу родині Леонтовича, а також матері Степового по 10 тис. крб золотом. Товариство наше вважає великою помилкою з боку Комітету призначення допомоги родині Леонтовича в такому мінімальному розмірі, бо коли стара бабуся, мати Степового, ще якось зможе прожити на 10 тис. крб, то родині Леонтовича, що складається з трьох осіб, прожити на ці гроші абсолютно неможливо. Просимо переглянути справу і призначити допомогу 40 тис. крб»²⁶.

Пенсійним забезпеченням займався наркомат соціального забезпечення, але право на отримання пенсії інтелігентам за віком чи вдовам (дітям / родині) надавалось за посередництва ВУКСУ. Аналіз листування Комітету та його пенсійної комісії з НКЗ УСРР яскраво засвідчує, що замість соціальної гарантії для старої інтелігенції пенсійне забезпечення перетворилось на спосіб її соціального приниження. Список вдів і престарілих учених, представлених на посилену пенсію ВУКСУ на 1923 р. нараховував 72 особи, лише близько половини з них її здобули²⁷.

До 1925 р. пенсії встановлювалися за індивідуальними заявами через ВУКСУ. Ці заяви розглядались зі зволіканням, по декілька разів, через бюрократичні зачіпки позбавляючи літніх заслужених працівників залишатись без підтримки. Для прикладу, професори Ніжинського ІНО В. Резанов, І. Турцевич, М. Бережков знаходились у ролі безнадійних прохачів впродовж трьох-чотирьох років²⁸.

У листопаді 1925 р. закон про пенсії встановлював її розмір в 70 % місячного окладу на момент виходу на відпочинок. Наступного року закон «підкорегували» явно не на користь науковців. Пенсію встановили в розмірі до 120 крб. для професорів і до 75 крб для викладачів. Для заслужених працівників запровадили так звану «академічну» (у розмірі повного окладу), яку отримували науковці або їх вдови до кінця життя²⁹.

Комітет сприяння вченим налагодив стосунки з закордонними науковими установами, щоб скористатись їхньою допомогою українським вченим не тільки у забезпеченні умов праці (надсилання спеціальної літератури, наукової періодики, необхідного приладдя й обладнання тощо), а й для їхньої матеріальної підтримки. Так, у Чехословаччині українське студентство з різних державних територій, дізнавшись про скрутне матеріальне становище, в якому знаходилися наукові установи і культурні працівники в Україні, заснувало «Комітет допомоги українським культурним силам на Україні», щоб допомогти їм своїми силами і засобами. Цей Комітет упродовж півтора року популяризував серед чужинців потребу негайної допомоги голодуючим України, влаштував для цієї цілі збірки, концерти і т. ін. Вислав подарунки в першу чергу для членів ВУАН та для інших вчених. У посилці, приготовленій українськими студентами в Чехословаччині, були такі необхідні речі як пальта (30 шт.), плащі (10 шт.), піджаки (41 шт.), брюки (53 пари), сорочки (30 шт.), фуфайки (5 шт.), кальсони (16 пар), черевики (39 пар), шкарпетки (22 пари), капелюхи (7 шт.), картузи (10 шт.), а також краватки, носовички, шнурки,

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Арк. 168.

²⁷ Там само. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 1–6.

²⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 15; Спр. 51. – Арк. 2; Спр. 42. – Арк. 41–85.

²⁹ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К. – Едмонтон, 1992. – С. 91.

бинти, рукавички, гудзики, голки, мило тощо³⁰. Утім зібрані речі, важливі для життя і праці, не вдавалося переправити в Радянську Україну, тому що ані Комітет, ані наукові установи, для яких вони призначені, не мають фондів для сплачення мита й інших видатків, злучених з пересилкою³¹. Митний комітет Наркомату зовнішньої торгівлі ССРР відмовив у безмитному пропуску подарунків для УАН.

Таким чином, діяльність ВУКСУ у 1920-і рр. значною мірою відображає процес становлення системи стосунків влади й інтелігенції, вона відбиває, з одного боку, вироблення і перевірку стратегічного курсу цих стосунків, з іншого – віддзеркалює його тактичне корегування по мірі соціальної адаптації інтелігенції в нових владних умовах і покращення її матеріально-побутового становища.

У 1920-і рр. можна виокремити такі етапи в його діяльності: I – 1921–1923 рр. – період налагодження необхідної мережі допомоги інтелігенції в надзвичайних умовах життєдіяльності, з'ясування її ставлення до влади рад і політики більшовиків, апробування початкових методів нагляду і контролю над нею; II – 1924–1928 рр. – період балансування у системі «влада-інтелігенція», коли інтелігенцію, з одного боку, необхідно було толерувати через складність посталих господарських і культурних завдань за відсутності підготовлених «пролетарських» кадрів, а з іншого, її необхідно було приборкувати й упокорювати «м'якими» методами (встановлення кваліфікації, зарплати, надання відряджень, житла, лабораторій тощо); III – 1929–1930 рр. – період кінцевого встановлення системи контролю над інтелігенцією з застосування початкових репресій проти науковців і митців, що не радянїзувалися і не піддалися політиці регулятивного системного підпорядкування, а також усунення непокірних з орбіти державної опіки.

References

- Annenkov, Yu. P. (1991). *Dnevniki moikh vstrech. Tsikl tragediy: v 2-h t. T. 1.* Moskva: Khudozhestvennaya literatura. [in Russian].
- Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady Ukrainy – *Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.* Fond 331. Inventory 1. Units 4, 5, 7, 2, 39, 42, 48, 68, 69, 86, 148, 188, 53, 257; Inventory 2. Unit 78.
- God raboty Tsentralnoy Komissii po uluchsheniyu byta uchenykh pri Sovete Narodnykh Komissarov (TsYeKUBU). Dekabr 1921 g. – dekabr 1922 g. Moskva. [in Russian].
- Kasjjanov, G. V. (1992). *Ukrajinsjka intelighencija 1920-kh – 1930-kh rokov: socialnyj portret ta istorychna dolja.* Kyjiv: Globus, Vik; Edmonton: Canad. in-t Ukr. Studij Aljbert. un-tu, [in Ukrainian].
- Kuljturne budivnyctvo v Ukrajinsjkij RSR: Vazhlyvishi rishennja Kom. partiji i Rad. Urjadu 1917–1959 rr.: zb. Dokum (1960). V 2-kh t. Kyjiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
- Narysy istoriji ukrajinsjkoji intelighenciji (persha polovyna XX st.): u 3-kh kn. (1994). Kyjiv: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 2. [in Ukrainian].
- Vikhavaynen, T. (2004). *Vnutrennij vrag: borba s meshchanstvom kak moralnaya missiya russkoj intelligentsii.* Sankt-Peterburg: Izdatelskij dom «Kolo. [in Russian].

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 4–5.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 19.